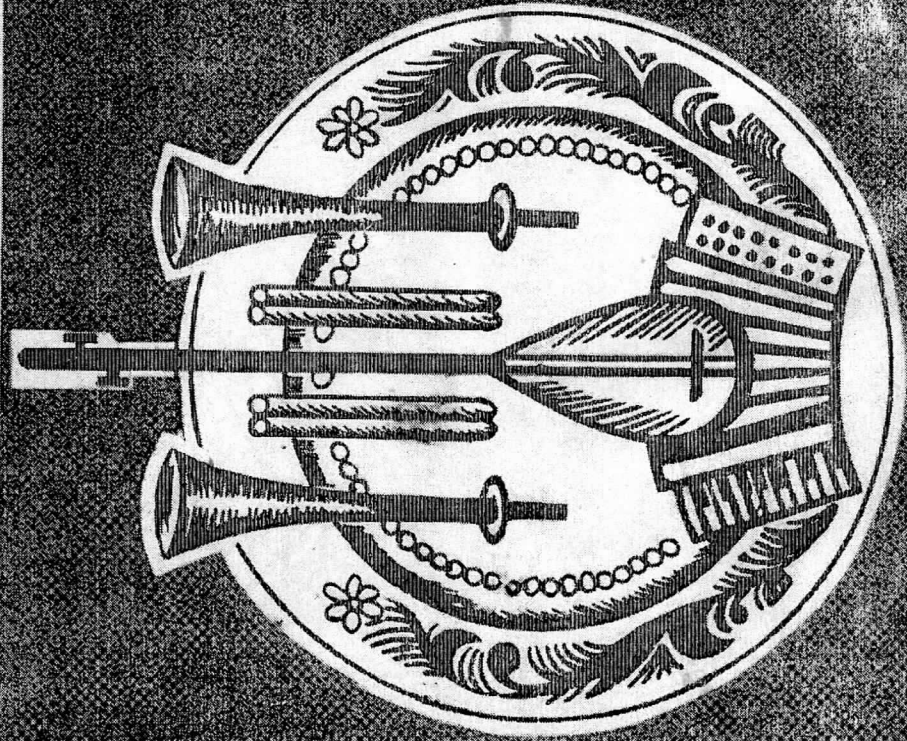

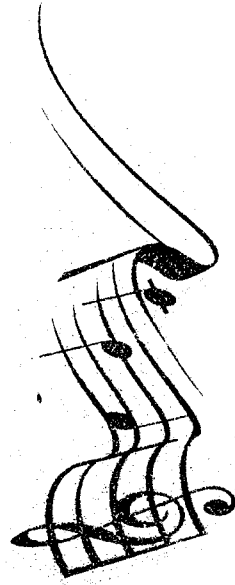
Ашда Бекмол Раймон үеги
Миңаммад Юсуф Дебонзода

ХОРАЗМ МЪСИҚИЙ ТАРТИХИ

МУЛЛА БЕКЖОН РАҲМОН ЎҒЛИ
МУҲАММАД ЮСУФ ДЕВОНЗОДА

ХОРАЗМ МУСИҚИЙ ТАРИХЧАСИ

Тошкент
“Ёзувчи” нашриёти
1998

Бадий муҳаррир ва нашрга тайёрловчи,
санъатшунослик фанлари номзоди
Ботир Матёкубон

Биз «Хоразм муסיқий тарихчаси»нинг матни
дастлабки нашрда қандай бўлса, шу ҳолатда,
яъни Хоразм маҳжасида беришга ҳаракат
қилдик.

4702620201

3 МЭ62 (04)-98 Катъий буюртма 1998

© Мулла Бекжон, Муҳаммад Юсуф Девонзола
“Ёзувчи” нашриёти, 1998 йил.

ISBN 5-8255-0533-4

Рисола хусусида

Мулла Бекжон ўғли ва Муҳаммад Юсуф Девонзодаларнинг “Хоразм мусиқий тарихчаси” Шўро ҳукумати­нинг дастлабки йилларида яратилган ўз соҳасидаги илк тадқиқотларидан бири. 1925 йили Москвада эски ўзбек ёзувида чоп этилган бу асар тез орада маҳаллий ва хорижий мутахассисларнинг диққатини жалб этган. Жумладан, атоқли рус муסיқашуноси В.Беляев ва у орқали мусулмон Шарки муסיқашунослиги борасидаги Г.Фармер каби нурзули олимлар фойдаланганлар. Тарихчадан икки йил кейин эълон этилган профессор А.Фитратнинг ўзбек муסיқасининг назарияси ва тарихига оид рисоласида ҳам мазкур китобга юқори баҳо берилган (Абдурауф Фитрат “Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи”, Тошкент-Самарқанд, 1927 й., иккинчи нашри - Тошкент 1993 й.). Бирок, 30-йилларда сталинча миллий сиёсат авж олиши муносабати билан бу асар эскилик саркити сифатида истеъмолдан четлаштирилган.

Адабийёт билимдони Мулла Бекжон, зукко шоир ва созанда Муҳаммад Юсуфлар замонасининг фозил кишилари бўлган. Афсуски, Бекжон Раҳмон ҳаёти ва ижоди ҳақида етарли маълумотларга эга эмасмиз. Айрим хужжатларда кўрсатилишича, Бекжон афанди Хоразм адабий муҳити, хусусан, халқ ижодини ўрганишда катта жонбозлик кўрсатган маърифатчилардан бўлган (Рўзимбов С.Феруз фаолияти чет эл сайёҳлари ва шарқшунос олимлар нигоҳида. “Феруз - шоҳ ва шоир” тўпламида. Урганч - 1994 йил.)

“Тарихча”нинг иккинчи муаллифи ҳам йirik санъат намояндаси. Бобожон Тарроҳнинг ёзишича: “Шоирнинг номи Муҳаммад Юсуф, отасининг номи Ёқуб Хароот Девон бўлган. Бу одам олти ярим мақом созиниқ тўлик билган. Муҳаммад Юсуфнинг адабий номи Чоқар бўлиб, бу номни Муҳаммад Раҳимхон иккинчи қуйгон. Чоқар Шихзо деган қишлоқда қози Иноят қўлинда тутилган. Унинг отаси олти ярим мақомни тўлиқ билгани учун Чоқарни мутриб оиласидан чиққан деса бўлади. Чоқар тўрт илмга эга бўлган: биринчидан, олти ярим мақом созини билган, иккинчидан,

хушчалам котиб бўлган, учинчидан, ромилни билган, бу борада устози Аваз Ҳтар бўлган, тўртинчидан, табибликни билган. Чоқар девон тартиб берган. (Бобожон Тарроҳ "Хоразм навозандалари" Тошкент, 1994 йил, 82-85 бетлар) Мусиқа арбобӣ сифатида Матросуф Харротов Шўро ҳукумати йилларида ҳам фаол иштирок этган. Унинг раҳбарлигида Хивада 1923 йили мусиқа мактаби ташкил қилинган. 1928 йили Самарқандда очилган мусиқа ва хореография институтида Хоразм услубидан таълим берган. Ўзбекистон радиосида сованда ва бастакор бўлиб ишлаган.

Мусиқа маданиятимизнинг минг йилликлар билан сарҳисоб этилувчи тарихи хилма-хил ва бой манбаларда ёритилган. Улар икки асосий тоифага мансуб. Биринчи - археологлар томонидан кашф қилинган ашғабвий далиллар, назарий ва тарихий рисолалар, одобномалар, шеърият ва мусиқа аҳлининг ҳаёти ва ижодиғи оид тазкиралар ҳамда бошқа соҳаларга тегишли ёзма манбаалар. Иккинчиси - жонли мусиқий анъаналар ва улар ҳақида халқ орасидаги фикр ва мулоҳазалар. Оғзаки ва ёзма манбалар орасида узвий боғланиш мавжуд. Улар бир-бирини тўлдириб, мусиқа маданиятининг умумий манзараларини тўлароқ тасаввур этишга имкон очади.

Оғзаки анъанавий мусиқамизнинг туб хусусиятларидан бири, гарчанд ўтмишда абжад ҳисоби, табулатура (яъни бирон чолғуга асосланган) ва бошқа услублардаги нота ёзувлари жорий қилинган бўлса ҳам, мусиқанинг оғзакилиги етакчи аҳамият касб этган. Жаҳоншумул аҳамиятга молик мақом тайраккури ҳам оғзаки воситага мосланган. Шунга эътиборан, нафақат мусиқанинг ўзи балки у ҳақидаги муноҳазалар ҳам кўпроқ оғзаки, авлоддан-авлодга ўтиб келган. "Тарихча" муаллифлари мавжуд имкониятлардан келиб чиққан ҳолда, амалиёт ва оғзаки далилларга, устозлар назаридан ўтган мулоҳазаларга таянганлар. Фикримизча, бу - китобнинг энг қимматли фазилати.

Эътиборли жиҳатларидан яна бири шундаки, асар самимият руҳи билан суғорилган. Ундаги масалалар ортиқча илмийлаштирилмасдан, оддий ва раvon баён этилган. Хаттоки,

батафсилроқ ёритиш имконияти бўлмаган нуқталарга ҳолисона иқрорлик билдирилган.

Хар қандай тадқиқот ҳам даврнинг маҳсули, ушбу замон илму фан ютуқларининг нўнъикоси. Китобдаги айрим қарашлар бутунги кунда эскиргандек, баъзан эса чалкаш туюлади. На чора-бу вақт ғалвирининг тақозаси. Мухим, хужжат сифатида, фикрларни қоғога туширилганлиғидир.

Ғайратли мусиқашунос Ботира Матқубовнинг сайъи-ҳаракатлари туфайли "Хоразм мусиқа тарихчаси" ни қайта нашрга тайёрланиши хайрли иш бўлди! Китоб ёзганларнинг руҳи шол этилиб, тарихимизни муфассал ўрганувчилар учун муҳим манба очилади. Айниқса, китобчанинг бу нашри Отаҳий номидаги Хоразм вилоят камгармасининг ҳомийлигида чоп этилиши, адабиёт ва санъат муштараклигининг ёрқин ифодасидир.

Отаназар Матқубов

Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлигининг биринчи ўринбосари, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, санъатшунослик фанлари номзода.

Ёзувчилардан

Бухоро халқ шўролар жумхурияти, халқ маориф назоратининг 1923 йил 18 ноябр тарихи, Хоразм ижтимоий шўролар жумхуриятининг маориф назоратини шарқ муסיқий маданияти хусусидаги қилгон сўроғларина ўшшорли жавоблар топмоқ ишини, назорат тарафиндан бизлара топшурилгон эрди. Бу дўғрида кўбгина муружот қилгон бўлсоқда замону макон Хоразм муסיқийнинг бошланувидан тутиб муфассал равишда маълумот ва хужжатларина мақом мусоида қилмади. Шундоқ бўлсада Кўҳна Урганч дўғрисидаги тарихий ҳикоят ва қарри муסיқийшунослардан олинган маълумотларимиз ҳамда ўларимизнинг кўпдан бўён йиғган шаҳодатимиз билан “Хоразм чизиглари” на суянилган ушбу китобчани қораладик. Хар на қадар бизларнинг ўртага чиқарган бу китобчамиз Хоразм муסיқий тарихи учун буткул бир нарса бўлмаса ҳам, мундан ярим аср бурундаги Хоразм муסיқий аҳволидан ҳисёгина маълумот бориққини айта оламиз. Ёлғиз шу ери бордурким, “тарихча” да дутор сурнай нағмаларидан бир пора нағмаларни кўрсата олмадик. Китобнинг моҳияти, Хоразм муסיқаси кечирган аҳволи, мақомларнинг тақсимооти ва усуллари ва таржимайи ҳоллардур. Китобимизнинг одини “Хоразм муסיқий тарихчаси” деб одламоқни ўшшорли гўрдик. Табиийдурким, Хоразм муסיқаси аввалинда илк аввал ёзилгон нарса бўлгонидан қилгон янглишликларимизни биродарлик юзасидан бизлани билладургон оғачиниларимизга куллиқларимизни сўзиниб кувонажақимизни билдирмақни ўларимиз бир ўрнинда санаймиз.

Ёзувчилар: Муалла Бекжон, Раҳмон ўғли, Муҳаммад Юсуф Девон ўғли. 1924 йил 26 март, мувофиқ 1342 йил 5 ҳилол худ, ситқон йил.

Хоразм муסיқийсининг бирланжи даври

Биринжи даврдан мақсад шулдирким, Хоразм муסיқасининг энг қоронғи замонларини ташкил қилгон тахминий мундан муқаддам беш юз, олти юз йиллик замонндаги ҳолларидур. Бу муддат ичида Хоразм муסיқасини тараққиёти ва таназули тарихий йўллари очик сувратда баъли¹ бўлмаса-да, баъини ёзилгон ва Хоразмда алон (ҳозирги даврда) мавжуд бўлгон тарихий асарларидан маълум бўладирким, Хоразм пойтахти Кўҳна Урганч шаҳриндаги маъмур ва обод замонларда Чингизхон ҳарб қилмасдан илғари, бу шаҳарда сокин бўлгон одамларнинг аксарияти муסיқийни ўзларина бир ҳунар ва касб иттихос қилгонлар. Мунинг орқасида ўз оилаларининг ўнгушиқларини² таъмин эттандурлар. Ҳатто маъмур асарларнинг муболага билан кўрсатгайларига қараганда ёлғиз Кўҳна Урганч шаҳринда дутор созинча эшак (харрак) йўниб³ сотиб, ўнгишиқларини шул ҳунарлари бирла ўтқарадургон кишиларнинг миқдори бир мингга етишадур. Албатта, бу рақам Хоразмнинг нуфузига қараганда кўб кўринажаки табиий бўлуб шул замонларда Кўҳна Урганч шаҳрининг нуфуси бир ярим милён бўлганини дўғри топмоққа ҳеч бир эътироз бўлмади:

Хоразмнинг обод замонларида яшаган ва хоразмиларнинг миллий баҳодирларидан саналган машхур Юсуфбек дўғрисида халқнинг орасида таватрон⁴ айланиб юритган, Юсуфбек баҳодир кўп баъми бир йигит бўлиб, ўзи соз илмида маҳоратли эркан. Тун-гун Кўҳна Урганчнинг биринжи созанда ва гўяндамалари онинг мажлисида ҳозир бўлиб соз-суҳбат илан гунини гечираар эрканлар. Юсуфбек дуторийни бутун нағмаларини билганидин

Бошқа созандаларга қараганда соз чертишдаги иқтидори эйде-эрдан. Ул киши гоят ҳаваскор бўлгонидан дуторни қўлга олгоч эзи билган аксари нағмаларни ҳоританича чертиб бўлгонидан сунгра ўзининг хусусий баэми меҳмонхонасини деворина дутёрини сунб қўяр эркан. Холо⁵ хам олон Юсуфбекнинг баэми меҳмонхонасининг харобасидан қолгон биргина деворининг тагига эриб дунаб⁶ ётқон кишиларнинг қулэқларина ҳар турли соз овозлари эшитиладур, деган ҳикоятларга қараганда ул замондаги Хоразмнинг ягона муסיқашуноси Юсуфбек бўлиб чиқадур.

Ул замондаги муסיкий олатлардан биза очик бир сурьатда маълум бўлгон дутор бўлиб, бошқалари ҳар на қадар ёзилгсн ва айтиларон бўлмаса-да, фикримизча ул замондаги соз олатлари умуман турк уруғлари орасида маълум бўлгон олатлар бўлгонмиси маълум бўлса гарақдур. Бизнинг шул юқорида берган изоҳотимиза қороғонда Хоразм муסיқаси тахминан Султон Муҳаммад Кутбиддин ва Ўлолиддин замонларида хийлагина йўналганлиги маълум бўладур. Бу замондан Хоразм муסיқасининг иккинчи давригача ўтган муддатдаги замонларда ва Хоразм муסיқасининг ва муסיқашуносларининг аҳволотини тафсилоти билан ўртага чиқармоқ қийноқ масалалардан бўлғони учун биринжи даврдаги Хоразм муסיқаси дўгрисидаги баёнотимизни қисқартириб, шу ерда тўхтатмоқа мажбурмиз. Шўнинг билан Хоразм муסיқасини тараққий ва таназзули ҳолларини очик сурьатда кўрсатқан иккинчи бобиға кўчамиз.

Иккинчи давр 1805-1864 (1221-1281) йиллар.
Муҳаммад Раҳимхон аввал замонидан Муҳаммад Раҳимхон соний замонигача ўтган олтмиш йил Хоразм муסיқасининг

иккинчи даврини ташкил қиладур. Бу даврдаги эскидан давом қилиб галган умумий турк совлари истеъмола этилиб юрсада, янгидан дўраган⁷ муסיқашуносларнинг маҳорат ва иқтидорлари биле муסיкий дўгрисидаги аввалдан оқиб галган фикрларни ўзгарилмоққа сабаб бўлғони учун аксари халқ буларнинг тарз услубларини тақлид қилмоққа бошлорларидан муסיкий хийлагина тараққийға юз тутмаққа бошлайдур.

Хоразмда шашмақом нағмасини интишори

Муҳаммад Раҳимхон аввал (1805-1825) замонида машхур муסיқашунос Хивали Ниезжон Хўжа деган Бухоро ўлкасина эриб бурундан маълум бўлгон шашмақом нағмаларини танбур билан ўрганиб Хивага қайтандур.⁸ Бу одамни Хивага галгани бирла создаги иқтидор, ва маҳорати Хоразм муסיқашуносларини назари диққатларини жалб қилгандур.

Шул Ниезжон Хўжадан Махдумжон қози, Усто Муҳаммаджон сандиқчи деганлар шашмақом деган нағмаларни тамома ўрганадурлар. Мазкурлар ўрганган нағмаларни хаваскор шогирдларина таълим қилмоққа бошлаб хийлагина танбурчи шогирдлар етуштирдилар. Оларнинг етуштирган шогирдларининг ҳар бирини тафсилоти биле ёзмоқни анчали ўхшор кўрмаганмиз учун ёзганлиға энг аҳамиятлиларидан баъзиларини айтмоқ билан қиёяланамиз. Ниезжон Хўжанинг шогирди Муҳаммаджон сандиқчидан Абдусаттор маҳрам Хўжаш маҳрам ўғли таълим оладур. Бу одам халқ ва ҳукумат ичида соҳиб нуфуз, одилкан⁹ бир киши бўлғони бирла шашмақом нағмаси еткан сайин ривожланмоққа бошлагандур.

Муҳаммад Раҳимхон аввал замонида кўзга кўринарли оғласи

тутуларлик музыкашунослар юқордаги ёзилган зотлардур. Бу замонда муסיқийда ҳеч бир ўзгариш ва олмаштирлар ўртага чиқмайду. Ёларизгина буларнинг таъсирлари шашмақом нағмаларини халқ орасида интишор этдуриб уларга муҳаббат уёндурадурлар. Шунинг била Муҳаммад Аминхон замони бошланадур.

Муҳаммад Аминхон замони

Муҳаммад Аминхон муסיқага шу даражада ҳавасли бўлиб, юқорида одлари ёзилган музыкашунослардан мураккаб базми мажлислари ясагур эрди. Мунинг замонида Абдусаттор маҳрамдан Усто Худойберган этикчи,¹⁰ Усто Худойберган этикчидан Паҳлавонниёз Мирзобоши Абдулло Муфти ўгли мутахаллуси бил Комиллар Шашмақом нағмаларини бутунилан таълим оладурлар. 1853 (1271) йили Муҳаммад Аминхон Сараҳс қалъаси қамалидаги бўлғон урушда ўлгани бирла ҳукумат ва халқ орасида таъсурот ва ҳаяжонлар кўзғолиб муסיқийга ҳам шу ҳол таъсир қилғонидан муסיқа ишлари таваққуф даврасина юз тутадур.

Абдуллахон замони

Бу ҳон Муҳаммад Аминхондан сўнгра 1271 хижрий (1854) йили хон бўлиб тайинланадур. Абдуллахон танбур ва гиржак чиртмоққа ошно бўлсада, муסיқа аввалги сустиқийда давом қиладур.

Қутлимуродхон Абдуллабек ўғли замони

1855 (1272 хижрий) йили Абдуллахон ўлдирилғандан сўнгра хонликка унинг ўғли Қутлимуродхон ўтирадур. Беш ойдан кейин

муни ҳам ўлдирадурлар. Шунинг бирла муסיқа ҳаракати аввал сустиқийда давом этадур.

Сайид Муҳаммадхон замони

1855 (1272 хижрий) йили Қутлимуродхон ўрнига хонликка гечиб тамом тўққиз йил муддат хонлик қиладур. Мунинг замонида Хоразм ўлкаси бироз тинчлашмоққа бошлайду. Мунинг нағижасида халқ ва хонда муסיқийга ёқинлашмоққа бошлаганликлари кўринадур. Бу хоннинг ўзи ҳам дутор, гиржак созларини чиртмоққа ошно эди. Тез-тез юқоридаги музыкашунослардан базм мажлислари кўрдурар эрди.

Сайид Муҳаммадхон замонида одлари тутуларлик музыкашунослар етушмади. Халқ орасида ихтилоф ва исёнлар ҳамда ҳаяжонли воқеаларнинг бири ортидан бири галиб турғонидан муסיқа ҳаракати сўнг даражада маҳтал бўлиб қолгон эди. Яна муסיқий ишида аввалги йўмини тутиб муסיқий сувилмоққа бошланиладур.

Муҳаммад Раҳимхон соний замони

1864 (1281 хижрий) йили Сайид Муҳаммадхон ўрнига гагаан Муҳаммад Раҳимхон соний муסיқий илмини чўнг даражада ҳавосли бўлиб, муסיқий ишлари мунинг замонасидан бутун бутунига бошқа бир ҳол касб этадур. Бурундан халқ орасида озроқ истанилган муסיқий ишлар ортиқмоч бир сурубатда тарқаладур ва миллий нағмаларни вужудга чиқмақина имконият яраладур. Хусусий мутахассис муסיқашунослар дураб, (яралиб) шашмақом нағмаларининг мушкулот, тасниф қисмлари айрича аҳамият касб этиб, мушкулот била тасниф қисмларина тааллуқли шашмақом нағмалари бурунги ҳолдан хийлича ўзгариб, неча қўшимчалар қўшулиб, ёмаладур.¹¹

“Хоразм чизиги” (нүто)нинг ихтироийи

Генерал Кауфман кўмандасинда галган рус аскарлари Хоразм ўлкасини бошдан-боша истило қилиб, хоннинг нуфуз ва иқтидорини таҳдид қилгонидан сўнгра, Муҳаммад Раҳимхон соний Хоразм ўлкасинда ўзиндан бошқа кучли ва нуфузли ёт бир қувватни кўргач, бир хили замонлар муттаъсир бўлиб юрди. Ўзина тасалли қилажак ҳеч бир маршрут топмоқдин ожиз эди. Бироқ онинг атрофидаги одамлар, хусусан муסיқашунос Паҳлавонниёз Мирзабоши хоннинг бу ҳолини англаб они мажлислар тузмакка қизиқтиради. Ниҳоят, хонни муסיқий базмларини уюштириб, натижада “Хоразм чизиги” майдона чиқиб, Хоразм муסיқаси хийлигина ривож бўлуб халқ орасина интишор этмакка бошлади.

Муҳаммад Раҳимхон сонийнинг мирзабошиси хонни қачон муסיқий ишларина қизиқтирмак йўлида тиришгани бирла, кеткан сайин хоннинг иштиёқи ва орауси шул даражага етадурким ўрта ерда айланиб бутун шашмақом ва умарга боғлангон қўшимчалар ва миллий нағмаларни қулай ва енгил бир ҳолда ҳар кимлар тарафиндан тушинилар, чиртмоқ ва ўрганмак йўлларини ажгармоқ ва топмоқ чорасини ўйлайдур ва бадфёъл ўзининг ягона бу тушунчасини қуввадан феълига¹² чиқармоқ учун Хоразмнинг муסיқашуносларидан саналган машхур Паҳлавонниёз Мирзабоши мутахаллуси бил Қомилга амр қиладурким: “Хар тарика бўлса-бўлсин, хоннинг бу тушунчасини ўрунга гагурасан. Муסיқий олатлардан танбурнинг истеъмоли ва нағмаларини ҳар кимлар тарафинан чиртабилурлик бир тадбир топасан.”

Ниҳоят Паҳлавонниёз Мирзабоши Муҳаммад Раҳимхон сонийнинг бу тарика буюрган кагта бир ишини хусусан ўзининг ихтисоси тоғфон ва ҳамда маҳорат ва иқтидори мусаллам бўлган бир ишга буюрилгондан оз бир замон ичинда хоннинг буйруғини вужудга келтирадур.

Паҳлавонниёз Мирзабоши ўзининг ихтисоси тоғфон танбур созини кўз олдина галтуриб, бутун тушунчаси танбур олати устинда айланадур. Билҳосил Паҳлавонниёз Мирзабоши шул тарика ишга тутинадур: танбурнинг ясалиши ва танбур пардаларининг вазияти, аларнинг ошоқ (пастки) ва юқори ораларининг масофа даражаларини ўзина дастуриамал иттихос қиладур.

Шунинг бирла Паҳлавонниёз Мирзабоши ўзининг бу тушунчасини ўртага ташламоқ ва Муҳаммад Раҳимхон буйруғини ўрнина гатирмак учун бу йўл била ихтиро эткан чизикни исбот қилмоққа бошлаб, ilk дастлаб “Рост” мақомини супра (қоралама)сиғи топширади. Мунинг бирла “Рост” мақоми тамом бўлиб, пешрави бошланадур. Шул мақомни кўчирганда танбурнинг ўн саккиз пардасина ўгириб, яғни парда оралиқларини очиқ ва дорлиқларина кўра уфқий хатлар чизиб, танбур пардаларини баллийлидур (белгилайдир). Хар пардада шул мақомни усул мувофиқ таваққуф этилиб, ошоқ ва юқоридан неча нохун урилгон бўлса, шул нохунларнинг адади қадар парда ўрнига қойим бўлгон шул чизикларни ости, усти тарафларина нуқталар қўймишдур. Бу суръат билан қораламани чизиб, битқариб Муҳаммад Раҳимхон сонийга топширади.¹³

“Хоразм чизиги” ни интидор

ва тараққий ва ислоҳи

Паҳлавонийез Мирзабоши тарафидан ихтиро этилган юқорида тафсилоти бўлиб ўткан чизик тартиботини Муҳаммад Раҳимхон сонийга гатуриб тофширилгондин сўнгра, Муҳаммад Раҳимхон соний ўзининг мусиқа муаллими машур мусиқашунос Муҳаммад Расул Мирзабоши мутахаллуси бил Мирзо, Паҳлавонийез Мирзабоши ўғмида бутун шашмақом нағмаларини Паҳлавонийез Мирзабоши тарафидан ихтиро этилган чизик (нўто) йўсини бўйинча китоб юзина ўткармака булурди.

• Муҳаммад Расул Мирзабоши хоннинг шул буйруқини ўрнинга гатурмак учун бир неча ой сай ва гайрат қилиб, бутун шашмақом нағмаларини юқоридаги тартибга кўра китобатга ўткарди. Шунинг била шашмақом нағмалари чизикни китобини битириб, икки мужалладан иборат бўлгон мусавводаси (савод чиқарувчи, дарслик Б.М.)ни хонга тофшурди. Хондаги шул мусавводларни ўзининг хусусий хушхат девонларидан, масалан, Худойберган муҳркан, мулла Исмойил, Муҳаммад Юсуфбек ва шуларга ўхшаш девонларина булуриб, бир неча китобат ҳомида ўртага чиқарди. Муҳаммад Расул Мирзабоши шашмақом нағмаларини Паҳлавонийез Мирзабоши ихтиро эткан чизикга мувофиқ китобатка олмоққа бошлаганида шу тариқа йўл бида кеттандур:

1. Тасниф (Мансур),

Мушкулот (Манзум) қисмларина бўлинадур.¹⁴ Яъни шашмақом нағмаларининг бир қисми гўяндалик била бирга юрутилиб, иккинжи қисмина кирган нағмалари эса айтимсиэз ижро этиладур

Шулардан биринчиси айтимайдургон нағмалар бўлиб, иккинчиси айтиладургон нағмалардан мураккабдур.

Яна, Муҳаммад Расул Мирзабоши шашмақом нағмаларини чизикка олмоқчи ўлгонда шуларни назар эътиборда тутуш тасниф қисмина кирган бутун нағмаларни айрим бир китоб қилиб, мушкулота оид бўлгон нағмаларни айрим бир китоб қилиб, икки мужаллад чизик китоби мусавводасини ўртага гатуриб бу сураат била шашмақом нағмаларини бутунянган чизикка олиб туталагандур.

Ана шу илалик бирла вужудга галган чизик китобларина қараб ҳавосли кишилардан кўпи этишиб чиқа бошлади. Паҳлавонийез Мирзабошининг ихтиро қилгон нўто чизигини ўзининг ўғли ҳам шоғирди Муҳаммад Расул, Мирзабошининг жиддий жиҳоди илан халқ орасина тарқаб, хийлигина кишилар •бу (нўто) китоблари орқали шашмақом нағмаларини ўргинмакка бошладилар. Хозирда аксари киши бу (нўта) китобларини истеъмол қилиб истефода қилмоқдадурлар.

Хоразм едди (етти) мақоми нағмаларининг

тақсимоти ва усулларининг тақсимоти

Бурундан маълум бўлиб юрган шашмақом нағмаларини Хоразм мусиқашуносларини боғлаган турли-турли нағмаларини ярим мақом ҳисоб этилиб, шашмақом нағмаларини олти ярим мақомга чиқориллади.

Ушбу олти ярим мақом нағмалари ошоқдаги мақомларга бўлинадур:

1. Мақоми Рост;
2. Мақоми Фаво;
3. Мақоми Селох;
4. Мақоми Дулоҳ;

5. Мақоми Бузрут;
6. Мақоми Ироқ;
7. Мақоми Панжгоҳ;

Мақомларина бўлунуб бу тақсимотда мақоми Ростдан саналган Панжгоҳ нағмаси ярим мақом ҳисоб этилиб юритилур эди. Бироқ, муни Муҳаммад Расул Мирзабошининг ижтиҳоди билан бир неча нағмаларнинг қўшқанларидан муни ҳам бутун мақомлар баробарида бир мақомга ҳисоб бўлуб шунинг бирла Хоразмнинг нағмаларини едди мақомга дўлдурилади.

Юқордаги мақомларнинг ҳар бири дурми-дуроли нағмалара айруладур, масалан:

Мақоми Рост

Мансурлари:

1. Мақоми Рост;
2. Тарҳъин Рост;
3. Пешрави Гардуин Рост;
4. Мураббайи Комила Рост;
5. Муҳаммаси Рост;
6. Муҳаммаси жадиди Ферузи Рост;
7. Мусаддаси жадиди Ферузи Рост;
8. Мураббайи Рости Мирзо;
9. Саҳили Рост;
10. Саҳили Муҳокани Рост;
11. Ифори Рост.

Манзумлари:

12. Мақоми Рост;
13. Таронайн Рост;
14. Суворайн Рост;
15. Нақши Рост;
16. Талқини Рост;
17. Насри Ушшоки Рост;
18. Насри Сабойн Рост;
19. Ифори Рост;

Мақоми Наво

Мансурлари:

1. Мақоми Наво;
2. Пешрави Наво;
3. Пешрави занжирн Наво;
4. Саҳили Наво;
5. Саҳили Ферузшохи Наво;
6. Муҳаммаси Наво;
7. Муҳаммаси Басти Наво;
8. Ним Саҳили Наво;
9. Ифори Наво.

Манзумлари:

10. Мақоми Наво;
11. Таронайн Наво;
12. Суворайн Наво;
13. Талқини Мустаҳодн Наво;
14. Муҳаддимайн Талқини Наво;
15. Талқини Наво;
16. Насри Таронайн Хоразми Наво;
17. Насри Басти Наво;
18. Нақши Наво;
19. Муҳаддимайн Насри Орази Наво;
20. Муҳаддиман Дутоҳ Хусаййн Наво;
21. Дутоҳ Хусаййн Наво;
22. Суворайн Дутоҳ Хусаййн Наво;
23. Талқини Дутоҳ Хусаййн Наво;
24. Биринчи Ифори Наво;
25. Иккинчи Ифори Наво.

Мақоми Сегоҳ

Мансурлари:

1. Мақоми Сегоҳ;
2. Пешрави Сегоҳ

3. Сақили Сегоҳ;
4. Сақили Ферузшоҳи Сегоҳ;
5. Са усул Ферузшоҳи;
6. Биринчи Мухаммаси Сегоҳ;
7. (нуқталар ўрни очиб қолдирилган Б.М.)
8. Чор усул Феруз;
9. Хафифи Сегоҳ;
10. Ифори Сегоҳ.

Манзумлари:

11. Мақоми Сегоҳ;
12. Таронай аввали мақоми Сегоҳ;
13. Иккинчи Таронайи Сегоҳ;
14. Учтинчи Таронайи Сегоҳ;
15. Муқаддимайи Талқини Сегоҳ;
16. Талқини Сегоҳ;
17. Муқаддимайи Насри Хижози Сегоҳ;
18. Насри Хижози Сегоҳ;
19. Насри наврӯзи Хоройи Сегоҳ;
20. Сувори Сегоҳ;
21. Наҳши Сегоҳ;
22. Таронайи Насри Ажами Сегоҳ;
23. Насри Ажами Сегоҳ;
24. Биринчи Ифори Сегоҳ;
25. Иккинчи Ифори Сегоҳ.

Мақоми Дугоҳ

Мансурлари:

1. Мақоми Дугоҳ;
2. Тарҳеги Дугоҳ;
3. Биринчи Пешрави Дугоҳ;
4. Иккинчи Пешрави Дугоҳ;
5. Учинчи Пешрави Дугоҳ;
6. Тўртинчи Пешрави Дугоҳ;

7. Зарбул фатҳи Дугоҳ;
8. Сақили Ашқулло;
9. Сақили Ферузшоҳи;
10. Биринчи Мухаммаси Дугоҳ;
11. Иккинчи Мухаммаси Дугоҳ;
12. Учинчи Мухаммаси Дугоҳ;
13. Тўртинчи Мухаммаси Дугоҳ;
14. Самсѐи Дугоҳ;
15. Пахтайн зарби Дугоҳ (Фоҳтак зарби);
16. Ифори Дугоҳ.

Манзумлари:

17. Мақоми Дугоҳ;
18. Таронай аввали Дугоҳ;
19. Иккинчи Тарона Дугоҳ;
20. Учинчи Тарона Дугоҳ;
21. Муқаддимайи Насри Хижози Чоргоҳ;
22. Насри Чоргоҳ;
23. Сувори мақоми Дугоҳ;
24. Талқини Дугоҳ;
25. Наҳши Дугоҳ ҳам Муқаддимайи Насри Ораз;
26. Насри Орази Дугоҳ;
27. Муқаддимайи Дугоҳ Хусайний Дугоҳ;
28. Насри Дугоҳ Хусайний Дугоҳ;
29. Сувори Дугоҳ Хусайний Дугоҳ;
30. Талқини Дугоҳ Хусайний Дугоҳ;
31. Биринчи Ифори Дугоҳ;
32. Иккинчи Ифори Дугоҳ.

Мақоми Бузрут

Мансурлари:

1. Мақоми Бузрут;
2. Биринчи Пешрави Бузрут;
3. Иккинчи Пешрави Бузрут;
4. Учтинчи Пешрави Бузрут;

бўлуб, булардан ёлғизгина (Нафурдам), нағмаси машқулотдан саналиб, бошқалари мансурлардур.

Еттинчи мақоми Панжгоҳ

1. Мақоми Панжгоҳ;
2. Биринчи Пешрави Панжгоҳ;
3. Иккинчи Пешрави Панжгоҳ;
4. Сақили ваэмин Панжгоҳ;
5. Сақили Ферузшоҳи Панжгоҳ;
6. Се усули мақоми Панжгоҳ;
7. Мухаммаси Панжгоҳ;
8. Мухаммаси Ушшоҳи Панжгоҳ;

бўлуб, буларнинг ҳаммалари таснифдан саналиб, мансур нағмаларидур.

Танбур мақомларининг усуллари.

Бутун Танбур мақомларининг ижроси учун ўлчаги¹⁵ ихтироо этилган, йўғун¹⁶ ва ингичка, қисқа ва чўзуқ саслара¹⁷ аломат қилуб тақ-тақа-гул, тақлид сўзларини ён-ёнига гатуриб, олардан дузилаган хайватта усул дуйганлардур.

“Гул”¹⁸ - йўғон, тақ - чўзиқ, ингичка сас аломатлари бўлуб, танбурда бир нағма чертилгониде шул ўлчақларни тегишли замониде ижро этилганда, нағма тақозасина гура “Тақ”, “Гул” аломатлари ижро этилганда, булара тенг бир замон таваққуф қиламоқ лозим. Чалганда шул таваққуф аломат қилиб “*”¹⁹ шул белгини * қўғонлар. Шунинг билан усуллар аниқлангандур.

Усул учун қабул этилган ушбу уч дурми сасни доира билан амалга галтурмак равиши шундоғдурким: доира билан “Гул”

5. Се усули Бузрут;
6. Мухаммаси Бузрут;
7. Мухаммаси Ферузи Бузрут;
8. Сақили Исмхони Бузрут;
9. Сақили Ниязжонхўжа;
10. Сақили Султони Бузрут;

Манзумлари:

11. Мақоми Бузрут;
12. Биринчи Таронайи Бузрут;
13. Иккинчи Таронайи Бузрут;
14. Учинчи Таронайи Бузрут;
15. Тўртинчи Таронайи Бузрут;
16. Муҳаддимайи Талқини Бузрут;
17. Талқини Бузрут;
18. Насри Насруллоийи мақоми Бузрут;
19. Насри Ажами мақоми Бузрут;
20. Сувори мақоми Бузрут;
21. Нақша мақоми Бузрут;
22. Муҳаддимайи Насри Узвон;
23. Насри Узвони Бузрут;
24. Ифрон мақоми Бузрут;

Мақоми Ирок

1. Мақоми Ирок;
2. Тархез мақоми Ирок;
3. Пешрави Ирок;
5. Биринчи мухаммаси Ферузшоҳи Ирок;
6. Иккинчи мухаммаси Ферузшоҳи Ирок;
7. Се усули Ирок;
8. Се усули Ферузи Ирок;
9. Биринчи Сақили Ирок;
10. Иккинчи Сақили Ирок;
11. Нақша Ироқи Нафурдам;
12. Ифрон Ирок;

2. Мақоми Наво, олтинчи парадан бошланиб шунда тамом бўладур.
3. Мақоми Сегоҳ, дуртинжи парадан бошланиб шунда тамом бўладур.
4. Мақоми Дугоҳ, саккинчи парадан бошланиб шунда тамом бўладур.
5. Мақоми Бүзрут, тўртинчи парадан бошланиб шунда тамом бўладур.
6. Мақоми Ироқ, биринчи парадан бошланиб шунда тамом бўладур.
7. Мақоми Панжгоҳ, Рост пардаси, яъни учунчдан бошланиб шунда тамом бўладур.

Дутор нағмалари

Дутор сози дум (жуда) эскидан Хоразмда чумий тюрк совлари орасинда машхур бўлгонмиқидан юқориди бир неча даврда сўйлаб ўтган эдик.

Дутор сози Хоразм ўлкасида халқ орасида танбурдан ортиқмач суратда тарқалган бўлсада, танбур қадар тартибда интизом остина олинмагандур. Гарчи дутор нағмалари танбур нағмалари қадар бўлсада, танбура берилган аҳамиятни дутор нағмаларина бера олмаганлар. Чунки, чертилиш ёқидан (тарифдан) қараганда танбурдан қийноқдур. Хар на қадар Сейид Мухаммадхон ва Мухаммад Раҳимхон замонларида хусусан Мулло Мухаммад Шариф мулаққабни Бобо Қанбардек дуторчилар дутор нағмаларина махсус бир чизик чиқармоқни ўйланиб бир хили сайи ва ғайрат қилгон бўлсаларда чертилишидан қўл вазияти ва баъзи нағмаларнинг тушуришларини гечилган замонлардаги таваққуф ва баъзи ерлардаги қўлнинг вазиятларининг тез ва сустлиги дутор нағмаларини қозога кўчурмакка монев бўлгонидан оларнинг саййи ва қўшишлари бўшқа қолди.

Дутор созини тараққий ва инкирозини тадқиқ натижасида иккига айирмоқ мумкиндинр. Биринжиси Қўна Урганч шаҳрининг обод замонларидурким, бу замонларда дутор ҳилигина ривожлангандур. Бу замонларда етушган дуторчилардан машхур Юсуфбекни кўрсата биламиз. Иккинчиси

эса, Сейид Мухаммадхон ва Мухаммад Раҳимхон соний замонларидурким, бу замонда дутор сози аввалги ҳолидан ўзгарадур. Унинг қиймати эйёдланадур. Хон ва тўралар, бек ва бекзодалар ҳамда оларнинг аҳрорлари ва ўрта табақа халқ орасида бўлгон базми мажлисларда танбур ё ғиржак, буломон, доира, сози олатлари ичинда дутор созида кўшумиб кетар ва биринжи ўринни тутадур. Шу сабабдан мутахассис ерми дуторчилар дўрамакка бошлагандур: Аваз Жума Хивали, Хўжа Назар Курд деган бир ўзбек дутор созида замонанинг мумтози бўлиб етишадур. Маъжур Хўжа Назар Курддан Хазораспми Пахлавон бой, Хазораспнинг Митон мавзевидан Бобожон Митон деганлар ўрганадурлар. Бобожон Митондан Усмонжон ва Ёқуб Дорчилар машқ қиладурлар.

Ана шу юқориди одлари ёзилгон мутахассис дуторчилар дўрагандан халқ орасинда дутор созина бўлгон муҳаббат кўналадур. Хусусан ўзбек, туркман чўвдурлар орасинда дутор сози ҳийлиғина ўрнашиб қоладур. Хусусан чўвдур халқидан етишган Суяв бахшининг чиқарган тоза нағмалари дуторни халқ орасина ортиқмоч ҳолда ёйилмоқини эҳтиёж айлади. Дутор нағмаларини узундан-узоқ қилиб изҳор қилмоқимиз китобчамиза мусоиди этмагандан сўзимизни шул ерда кесамиз.

Дутор мақомлари:

1. Ироқ;
2. Чапандоз;
3. Муғулача;
4. Навоий;
5. Садрин Ироқ;
6. Ровий;

4. Ташниэ, Мажнун дади мақомлари тўрт тушуримли ва одлари йўқдур

5. Афёр, Мискин мақомлари икки тушуримли, одлари йўқдур. Юқорида ёзилгон едди дурли мақомларнинг ҳар бисларининг сўнгларида махсус ифрларни борди.

Таржимайи ҳошлар

1. Ниёзжон Хўжа, мундан бурунларда Мухаммад Раҳимхон аввал замоннда тақрибан(нуқталар ўрни очик қолдирилаган. Б.М.) йилларда мусиқий илмина сўнг даражада ҳавосли бўлиб, Хоразмда маълуи бўлиб-юрған нағмаларни ўз ҳамкасбларни қадар билур эди. Ўзининг шунчаки нўтидорина қансет қилмасдан шавқи ва исгьёлдидан Бухорога кетган. Мақсади ягонаси.мусиқа илмида ихтисос топмоқ ва бу муносаомг ёниб. Хоразм мусиқасини кўзгатамак эрди.

Ниёзжон Хўжа Бухорога борғач, ўзини бисинчи тилани бўлгон ишни бир ой аввал қўлина гиргизмак учун тиришадик. Энг сўнгра танур бирла Шашмақом нағмаларини ўрганадур.

Хоразмга қайтгани бирла ўзининг билган танур нағмаларини хаваскор шогирдларина ўргатмакка бошлаган. Бу жуумла: Маҳсумхон Қозил, Устод Мухаммаджон сандуқчилдек машҳур танбурчиларни етуштирадур. Бу эътибор бизла Ниёзжон Хўжа Хоразмнинг бутун танбурчиларининг биринчи муаллими ва ягона устозидир. Мундан бошқа, Шашмақом нағмаларини Хоразмда интишор қилмоқнинг шарофи ҳам унга оиддур. У Шашмақом нағмаларидан Бузрук мақомига Сақил олдига бир нағма ҳам боғлаб ўзини мусиқийдаги иқтидорини исбот қилгондур. Афсуски,бу гўзал кишининг вафоти тарихини торо билмадик.

7 Ораз бам;

8 Ташниэ;

9 Мажнун дади;

10. Афёр;

11. Мискин.

булиб, дутор нағмаларининг энг эскиларидур. Булара ўзбек, туркман дуторчиларини чиқоргон тоза нағмаларини кўшмодик. Шунигина айтмоқ истаймизки, тўртинжи рақамда кўрсатилган Навойи мақоми "Қори Навойи" оли бирла юрғутилиб, бул мақом Хоразм ўзбек дуторчилари тарафидан кўп эскидан борланган бир мақом бўлиб, ўзбекларнинг ўз миллий мақомлари бўлгонлики товотрон (огзаки) сўйланиб галмакдадур.

Юқорида ёзилгон мақомлар бамли бошли шўъбаларга айрилмаса ҳам бир нағмадан яна биринга ўтажак аснода нағма усулининг тақозасина гўра ижро қилнаедургон мухталиф тушурум охангларга гўра ҳар бир мақомни бир неча тушуриим ва бўлаклара ойирмоқ мушкиндир. Масалан:

1 Ирок - ташминан едди тушуриимга бўлунсада, бу бўлакларнинг танбурда бўлгондек тамоман ҳар бирини махсус одлари йўқдур.

Ёағизгина ушбу ошоқда ёзилгон:

Урта Ифери;

Нигорон;

Ороинжон;

Бўй Мухаммад;

Сақилсин;

каби беш дурли тушуриимни одлари бўлб, қолгонлари йўқдур.

2 Чанандоз, Мўғулча, Навойи мақомларининг ҳар бири олти тушуриимли бўлб, махсус одлари йўқдур.

3. Садр Ирок, Ровий, Ораз бам мақомларининг ҳар бирлари уч тушуриимли бўлб, одлар номаълумдир.

Махсумжон Қози

Бу одам усто Муҳаммаджон сандиқчи билан бирга Ниязжон Хўжадан Шашмақом нағмаларини ўрганадур. Махсумжон қози Муҳаммад Раҳимжон аввал замонда қози калон бўлиб, арабий ва форсий тил бирла тахвид иминда ёд тўла соҳиби эрди. Аксари замонини мадрасада ўтқарур эрди. Қозилик вазифасини адо этганидек бир тарафдан шогирдларина дарс ҳам ўқитар эрди. Дарсхонасини ичида махсус бир хужраси бўлуб, бутун соз асбобларини шунда сақлаб,гежалари ўзининг ҳам асри бўлгон мусиқашунослар билан соз чертишиб хавосли шогирдларина ҳам танбур машқини гўрсатур эрди, Бу кишидан етушган мусиқашунослар бўлмаса ҳам ўзи била ҳам аср ва сўнградан етушган мусиқашунослар орасида гоят машхур бўлгон ва ханузгача Махсумжон қозини мактайдургон одамларнинг борлиқи сабаби бу кишининг ҳам одини қаторда ёзиб ўтмакни муносиб гўрдик. Муфассал таржимайи ҳоли билан тарихи вафоти дасти расо бўла билмадик.

Паҳлавонниёз Мирзабоши

(ал мутахаллуси бил Комил)

Машхур мусиқашунос Абдусаттор маҳрамнинг дўғон²⁴ сингласи Авазжонни Абдулло Муфти Нурбой Жук ўғлини никоҳ қилиб берганлар. Абдулло муфтининг мазкур Авазжон хотунидан бир ўғил дунёга галиб Паҳлавон деб одлаганлар.

Паҳлавонниёз таҳсил ибтидосини Хоразмнинг эски мактаб ва мадрасаларида таҳсил қилгондан сўнгра, Сейид Муҳаммаджон замонида ўзининг бобоси Хўжаш маҳрамнинг савдогарлари қаторида юруб тижорат ишлари билан машғул

бўладур. Бироз сўнграларни тижорат ишини тарк этиб Сейид Муҳаммаджоннинг сулуҳсоларинда ювонлик²⁵ хизматиға кирадур.

Муҳаммад Раҳимжон соний замонида генерал Кауфманнинг Хизанинг истилосидан сўнгра аҳднома ёйилғонида котибалик вазифасини адо қиладур. Ўзининг ишчанлиғи орқасинда мизрабощилик рутбасина етишадур. Бир хили замонлардан кейин девонбеғилик мансабена тайинлааниб,беш йилдан сўнгра яна мизрабощи бўлиб қоладур.

Абдусаттор маҳрамнинг шогирди,усто Худойберган алиқчидан шашмақом нағмаларини ўрганиб,муенжа иминда фавқулодда бир маҳорат соҳиби бўлуб,мундан алали йил бурун Хоразмда махсус бир нўто ихтироо қилдурмиш,ҳозир бу нўто халқ орасинда мутаваулдур (машхур ва яшаб келмоқда. Б.М.) Рост макомига "Мураббайи Комил" одида бир нағма боғлагандур.

Муҳаммад Расул Мирзабоши, Ёқуб дорчи ва Усмонжондек машхур мусиқашунослар Паҳлавон Мирзабошидан етушгандур. Мундин бешқа ўзи закый, иқтидорли бир киши бўлуб, таъби шеър дағи вақуф иммиси 254 газаалдан иборат бўлгон "Девони Комил" одли китоби билан танилган. "Лағоиф ва Зароиф" ҳам бир хурдор туркманнинг "Ғаъно ва Зебо" сийни форсиндан ўзбекчаға солис бир ифода билан таржима қилғондир.

Бир неча маротабалар Москва ва Тошкент қалъабарина саёхат қилно, Тошкент қалъасини муболагами бир сурувтала мактаб ёзгон.

Алли бетдан иборат узун бир қасида "Наврўзий" си боодур. Форсий дилиға шунинг даражада ошно бўлуб,ўрисча дилани ҳам ифода Маром этажак қадар билур эди. Мундан бешқа ипақ сукумок сўнарларини яхши билганидек,исламжини²⁶ нақшлар чизмакни ҳам мухаммал сурувтада билур эрди.

Хоразминг биринжи хушхатчиларидан саналганидек, биринжи шоир ва муҳаррири эди.

Паҳлавон Мирзабошининг хон, гўра ва сипоҳилар тўғрисида ёмонлаб ёзгон кўп шеърлари хонлардан кўркилғонидан йўқ бўлуб кетгандур.

Муҳаммад Раҳимхон замони (1317) 1899 йил шабон ойининг 27 кунчи озонида вафот бўлди. Паҳлавон бобонинг кун ботарида ўзининг хусусий қорихонасида тағи-замин ва мудафриндур.²⁷ Вараотидан икки йил муқалдам икки гўззи аъмо бўлгон бўлса ҳам шеър сўйлар эди. Бу замонлардаги ёзгон шеърлари бутунилан хон ва сипоҳилардан шикоят бўлғони сабабли бир-икки кишидан ўзгага гўрсатмас эрди. Умрининг аксарисини китобхонлик билан ўтқариб, ҳар қачон ёнида Хоразмининг илғор кишилари, олим ва адиблари онинг супраси (дастурхони) каноринда неъматхон эди.

Муҳаммад Расул Мирзабоши

Муҳаммад Расул Мирзабоши юқорида таржимайи ҳоли ёзганимиз, Паҳлавон Мирзабошининг улаи ўғлидур. Бу одам ибтидоий тахсилни эски мактабда ва улаи тахсилни Исо Қози Абдуллаатифдан икмол этгандур. Тақрибан ўттуз, ўттуз беш ёшларинача арабий ва форсий тахсил билан машғул бўлиб, ҳар иккисидан ҳам ҳийлиғина маълумот бўламоққа муваффақ бўлгондур.

Ниҳоят, генерал Кауфман истилосидан сўнгра, Муҳаммад Раҳимхоннинг буйруғина мувофиқ У ўз отаси Паҳлавон Мирзабошидан шашмақом нағмаларини ўрганиб, ўзининг билган мақомларини кун сайин Муҳаммад Раҳимхон сонийга таълим қиламоққа бошлайдур. Шунинг бирла Муҳаммад Раҳимхоннинг мушиқа устоди бўладур.

Шу асноларда отаси Паҳлавон Мирзабоши Хоразмий махсус “нўто” ихтиро қилиб хонга топширгоч, хон Муҳаммад Расул Мирзабошига шул чизик бўйинча шашмақом нағмаларини бутулайин қозғоз юзина кўчурмакка буюради. У ўзининг маъмур бўлгон бу улаи вазифасини ўрнига кетурмакка тиришади. Шашмақом нағмаларини қозғозга ўтқармак учун шуурли бир йўл ва тушунчали режа билан ҳаракат қиламоққа қасд этадур.

Муҳаммад Расул Мирзабошининг кун-кундан тиришиб, эмгак қилғони орқасинда шашмақом нағмаларини икки катта мужаллад қилиб савод дарслигини ёзиб ўтқарадур. Шашмақом нағмаларини парижоналикдан кутқариб, қайд этилган шаклига киргизадур. Тасниф ва мушкулот, яъни манзум ва мансур қисмларини айри-айри йиғнаб, алоҳида бир китоб қиладур.

Бурунда Хоразмда интишор қилингон шашмақом нағмалари ерли мушиқашуносларнинг боғлаган нағмалари билан олти ярим мақом деб юргизилур эди. Муҳаммад Расул Мирзабошининг ғайрати орқасинда ярим мақомдан иборат “Панжгоҳ” нағмасина бир неча нағмаларни қўшқани билан бир мақомга дўлдуриладур. Шунинг билан Шашмақом нағмаси. едди мақомга чиқадур.

Муҳаммад Расул Мирзабоши бутун мақомларнинг усулларини ҳам ёзиб анга маданий бир ранг бериб дузатадур. “Гул-тақ, таққа дан”²⁸ иборат бўлгон усули махсус сўзларни соз илан баробар ижро этилганда нағмаларнинг оҳангига гўра “Тақ, гул” ларни ораларнда баъзи лозим бўлгон “Ист”²⁹ замонини билдурмак учун “ж” шаклини қўиб, бутун усулларни ҳар кимлар тарафиннан қулайлик билан ўтиб бўлажак бир ҳола гапирадур. Шул суръат бўла бил Комил айткан икки катта мужаллад *чизик* китобини Муҳаммад Раҳимхон сонийга топ-

Муҳаммад Расул Мирзонинг ёзгон

ва таржима қилгон китоблари

1. Хурдор туркман ал-мутахаллуси бил. Мумтозининг "Раъно ва Зесо" олиндаги китоби (форсийдан).
2. Тиб китобидан "Тухрату Мўйнинин" ни биринчи дафтари.
3. Хадисдан "Маовий ал Хақ" ни, "Фазойла ал қурон" ни.
4. "Шамсал - маориф" китобининг икки бўлағиним, иккиси ҳам Асма ал-Хусани шарҳилур (арабийдан).
5. "Дақойқ ал-ахбор" (арабийдан) ўзбекчага таржима қилгондур.
6. "Мағрибал назарин" (ўз шеърлари).
7. Фузулийнинг форсий соҳийномасиким, оми ўз нармайдан чиқормай туркий маснавий этиб, Муҳаммад Раҳимхоннинг амри билан ўз девони "Мағрибул назарин" га қўшқондур.

(1340) 1921 йили Шобон ойининг еддмланжиси пайшанба кунни саксон уч ёшида вафот қилди. Шерғоziхон мадрасасининг гун ботарида ўзининг тирик замонда солдирган мадрасасидаги хусусий гунбазлик турбада мударфиндур.

Муҳаммад Расул Мирзабоши танҳо замонларида шеър ёзмоқ, мутаола қилмоқ билан машгул бўлиб, биргина дақиқасини ҳам ишсиз ўтқармас эрди. Ўлганича бутун умри бўйинча соз ва мутаола, шеър ёзмоқ билан урунди. Ўзи мусиқага гоят ҳавосми бўлуб, соз сасини эшитгани билан ҳар нечук машгулоти бўлса ҳам тарк қилиб кетар эрди. Меҳмонхонасида танбур, гиржақ, дутор, доира созларининг энг аълолариннан тайёр қилиб сақлар эрди. Хатто ўзининг мусиқага бўлгон қатгий мажбуриятини "Мағрибул назарин" девонида "Мирзо мусаббаъни уфари бирла чолу, сен даги чал сақилни ки Девон Муҳркан" деб айнила бир талоқот лиссон ила англаққондур. Ондин бир ҳаёт бўлгон Муҳаммад Ёқуб мулаққаб ба Харрот девон Муҳаммад Расул Мирзабошининг етуштирган шогирдилдур.

ширадур. Хон ўзининг хусусий девони ҳам муҳрикам Худойбергон Муҳркана тозадан бир-икки нусха қилуб чиндурно халқ орасина тарқатадур. Шу изоҳатимизга қараганда Муҳаммад Расул Мирзабоши Хоразм мусиқасининг биринчи ислохотчиси ҳам нигоҳбони ва муҳаффази деб ҳисобланса ўрни бордур. У Рост мақомина "Субҳ" ва "Ифори" одаларида икки нарма боғлагандур.

Муҳаммад Расул Мирзабоши танбурни сўнг даражада хуш нохун қилиб чертиб билганидек, гиржақни ҳам андин яхши чиртар эрди. Усул қоқмоққа гоят моҳир эрди.

У (1317) 1899 йили отасининг вафоти муносабати билан ўрнига мирзабоши қилиб тайинланадур. (1326-27) тақрибан 1910 йили Асфандиёр замонасида ўрнидан тушуриладур.

Муҳаммад Расул Мирзабоши мусиқашунослиқдан болшқа хаттотликда ҳам машҳур эрди. Таълик ва насх хатларини хийлигина гўзал ёзар эрди. Муҳаммад Раҳимхон ва Асфандиёр хонларнинг амри билан бир неча китобларни ёзиб чиққондур. Тақрибан беш юз кишига хат таълим бергандур. Бир тарафдан эски усулда кўп кишиларга дарс ўқутқонидек, форсий дилни ҳам таълим берур эрди.

Отасидан қолеғон ва ўзини йиғнағони била минг дурайдан ортик китоби бўлуб, буларни ҳеч кимга инонғидек раъйят ҳам бермас эрди. Таъби шеъри отаси қадар эмас эрди. Шундоқ бўлсада Муҳаммад Раҳимхон соний замонасидан то вафотигача ёзган бир дона "Ғайр матбуъ мағлуб ул назарин" одида газамиётда девони бордур.

Шеърдаги тахаллуси Мирзо эрди. Шу вақтнинг шoirлари ёзгон шеърларини кўпинча Мирзога тузатдурурлар эрдилар. Асфандиёр хон - Фаррух ёзгон газааларининг бутунларини Мирзо тузатур эрди.

Муҳаммад Раҳимхон соний

Муҳаммад Раҳимхон соний Сайид Муҳаммадхоннинг ўлгани бирла (1281) 1864 йили 18 ёшида хонликка гечадур. Тўққиз йил мустақил хонликдан сўнгра (1290) 1872 йили генерал Кауфман Хоразм ўлкасини бошдан-боша истило қилгани бирла Хива хонлиқи Русия подшолиқини ҳимоясина кирди. Хоннинг атрофиндаги одамларнинг ташвиқи сабабли муסיқага ҳавосли бўлиб, Муҳаммад Расул Мирзабошидан олти ярим мақомни ўрганадур.

Паҳлавон Мирзабоши ихтиро қилгон *чизиқни* тайёр нусха қилиб, бир оз сўнглари ўткан замоннинг адабийётина машғул бўлиб, "Феруз" одами бир девон вужудга гатурди. Девони Хоразм матбъасида босилгон. Мундин бошқа арабий ва форсий, усмонли туркчасидан хийлигина (анчагина) тарихий ва адабий китобларни ўзбекчага таржима қилдурди.

Мунинг замонасида ўттиз чамасида шoir, 40-50 чамасида муҳаррирлар етушган бўлса ҳам иқтидорлилари Аҳмаджон Табибий, Юсуфбек Баёний, Муҳаммад Расул Мирзо, Аваз Ўтар Ўғли, машҳур муаррих Муҳаммад Ризо мироб Отаҳий, мироб Мунис, Паҳлавон Нияз Мирзабоши Комил, Юсуф Маҳдум Рожийлардур. Шунинг замонларида ўйин ва куликига мойил бўлиб ҳар қачон ёнида Хиванинг "биринчи муқаллид ва масхарабозлари бўлар эди. Аз жумла: Хўжабой кўр, Отоқ жонли, Кўлла Хожки, Баётвойлар бўлиб гоит шўхангиз кишилар эди. Ҳар неча замоналарда, хил-хил жойларда от ва тева билан машғул бўлгонидек, ҳар хил пишиқлар ҳам бор эди. Отоқ жонли ва Олаберган Хожкилар боқмоққа мармур эдилар. Пишиқларни гундалик овқатлари учун қассобдан гўшт олинур эди.

Муҳаммад Раҳимхон сонийнинг Шашмақомга

боғлаган нағмалари ушбулардур:

1. Рост мақоминга: "Муҳаммаси жадиди Феруз", "Мусаддаси жадиди Феруз".
2. Наво мақоминга: "Сақили Феруз шоҳи", "Чор усули Феруз".
3. Дугоҳ мақоминга: "Тўртинчи пешрави Феруз", "Сақили Феруз шоҳи".
4. Сегоҳ мақоминга: "Сақили Феруз шоҳи", "Се усули Феруз шоҳи", "Чор усули Феруз".
5. Буюрут мақоминга.
6. Ироқ мақоминга: "Биринчи муҳаммаси Феруз шоҳи", "Иккинчи муҳаммаси Феруз шоҳи".
7. Панжгоҳ мақоминга: "Сақили Феруз шоҳи" бўлиб, жамн ўн уч нағма боғлагандур.

(1286-1290) 1872-1878 йилларда Эрондан бир дона тош матбъаси келтириб, Иброҳим Султон одида бирини буюриб, бир хил китоблар бостирди. Ўзининг хос маҳрамлиридан Улли Мамаат маҳрам тарафидан очилрон ягона усул жадид мактабини аъламлар хоҳамаганлари сабабли ёпдурди. Қирқ едди йил хонлиқда бўлиб, (1328) 1910 йили, шаъбон ойининг 24 душанба кунни Кўхна Арқда вафот элди. Вафотидан бир икки йил бурун сўл тарафи бутунлай шал бўлиб қолади. Ўзи хийлигина хасис табиятли эди. Ибтидоий маълумотни отаси замонида хусусий муаллардан олгондур.

Қанбар бобо

Бу киши Хива калъасини жанубида Шайхлар мавзёидан бўлиб, оди Муҳаммад Шариф ва лақаби "Қанбар бобо" эди. Ўзи ири ёли (иприк гавдали), қора соқол бир киши бўлиб, гоит мармур, ўз сўзали, ҳеч кимсани раъня қилмас ва бўйин этмас эди. Мундан бурун олти-едди йиллар чамасинда саксон ёшларида бўлгон ҳолида шул мавзёьда вафот элди.

Қанбар бобо дутор совини сўнг даражада яхши билганидек, дутор гўяндалигида ҳам биринчи эди. Бир неча замонлар дутор нағмаларини қорова кўчурмак учун хийдағина тиришкон бўлса ҳам орзусина етуша билмади.

Қанбар бобонинг ўлгани бирла Хоразм дутор созининг оғи оялан бирга ўлди десак муболага эткан бўлмасмиз. Чунки, Қанбар бободек дутор мақомларини энг ингичка сирларина борғунча воқиф бўлгон дуторчилар халқ орасида кўринмайду. Шунга кўра Қанбар бобони ўлиб кетгани дутор сози учун бутук бир эиенлардан (йўқотишлардан Б.М.) саналса ўринлидур.

Мухаммад Ёқуб Фозачи³⁰

Асли оди Мухаммад Ёқуб, лақаби Фозачидур. Фозачи машхур Аваз дорчининг ягона шогирдидур. Бу киши ёлғиз танбур чиртмоққа моҳир эди. Шунинг даражада хушрохун бўлиб, бутун нағмаларни гулпар қилиб чиртар эди. Танбурчи бўлгонидек, биринчи гўяндалардан саналур эрди. Саси сўнг даражада ёқимли бўлиб, соз оҳангидан зарра қалар дешон³¹ чикмас эрди.

Мухаммад Ёқуб Фозачини ақсар киши танур ва билур эди. Узи Мухаммад Раҳимхон сонийнинг хусусий гўянда ва танбурчиларидан бўлса ҳам ақсари тўйлара борур эрди.

У бир замонлар Бухорога саёхатга борганида, Бухоро амири Абдуллаҳад эшитиб, Фозачини ёнига чақиртириб, танбур чиртиргон. Бухородан қайтиб Хивага галганида Фозачининг ушбу ишнини Мухаммад Раҳимхон соний англаганидан, бир неча замонлар Фозачига қаҳр этиб юрганиги машхурдир. 1919 йилнинг охирида Хоразм инқилобининг бошланғич замонасида тахминан алли (эллик) ёшларинда хиққилдовуқ (хиққичоқ)

касалидан ўз жойида вафот қилди. Фозачи ҳар қачон чанг ва тўзондан қочар, ифосликни қаттиқ севмас эрди. Бошқа тарафдин тўтилагон нарсаларни мумкин бўлгонича кўлига олмоқ истамас эрди. Шунинг учун фозачига "Читойи"³² ҳам дер эрдилар.

Худойберган муҳркан

Бу киши Сайид Мухаммадхон замонидан бошлаб Мухаммад Раҳимхон соний ва Асфандиёр ва Сейид Абдуллахон замонларида муҳркан ва котиб бўлиб галгандир. Ўзи гоят хушхат бўлуб, насаъ ва таълиқ хатларини гўзал ёзар эрди. Муҳрканликда Хоразм ва Туркистоннинг бошқа ерларина қараганда замонанинг яқтоси эди. Танбур чиртмоқни ҳам билур эрди. Едди мақомни нағмаларини бир маргаба чизиб чикрондур. "Сақили Муҳркан" одида Рост мақомин боғлаган бир нағмаси бордур. (1338) 1920 йили раббийул аввал ойининг 20 чисида, - жума куни ўз уйи Сангар деган мавзёда, тўхсон сақиз ёшида вафот бўлгондур.

Дўнмас³³

Қаландар мулаққаби Дўнмас, Мухаммад Раҳимхон сонийнинг хусусий муסיқашуносларидан бўлиб, мундан едди йил бурсун Кўшанда мавзёсинда хотини сабабли ўз деҳқони тарафидан ўлтурилди. Бу киши танбур, фиржак, дутор, сўрнай, буламон, пуртапиён,³⁴ гармон,³⁵ рубоб, камон, искрипка, самтур,³⁶ қовуз созларини чиртмоққа мутахассис бўлғони каби, бу созларни кўписини тузатмакни ҳам мукаммал билур эрди. Мунинг муסיқалаги заковат ва иқтидорина бутун Хоразм муסיқашунослари таъзим этган эдилар. Едди мақом нағмаларини қоровада ўқуб юрган, одми, бекамини-кўст чиртмоққа муваффақ бўлгондур.

Ризо бахши

Бу одам Гурлан қалъасини Хитой мавзевьсидандур. Ҳзи ҳам бахши ҳам жирчи эди. Ризога "Бежнлов" деб лақаб берилур эди. Ризо бахши Муҳаммад Раҳимхон сонининг яқин бахшиси ва жирчиси бўлиб, кечалари хоннинг ёғоққоқ замони ёнига кириб бир эртақ бошлар, эртаги битгани бирла сўнг мазмунига уйғун ғазалларни қўвиза қўшиб ўқуб, хон уйқуга кетгандан сўнгра ўз жойинга қайтар эди. Ризо бахшнинг ҳар кундаги вазифаси шундан иборат эрди. Ризо бахши мазкур хон замонинда вафот қилгондур. Ризо бахшнинг хоннинг ёнида қўвиза қўшиб ўқийдургон ғазалларидан бир порасини аҳамиятга гўра ёзиб ўтмакни ўхшорди толдик:

*Чархиди тоғлаб соз этган,
Йилит кўриб ноз этган,
Мангитининг қизлари.*

*Паражаси сочоқли,
Узун бўйли, гент кучоқли,
Хивалнинг қизлари.*

*Алинда бор билезик,
Навалло беллари нозик,
Урганчининг қизлари.*

*Боқча кўрса бойим дер,
Қамишлик кўрса жойим дер
Қозоқларнинг қизлари.*

Суяв бахши

Суяв бахши ўзи туркманнинг Човдур уруғидан бўлуб, Бўлдимсозлидур. У инқилобдан бир йил бурун, яъни муннан беш йил аввал вафот қилгондур.

Суяв бахши ўзбек, туркман, қорақалпоқ халқлари орасида шунинг даражада машхур бир бахши бўлган янглиғ ҳар ким тарафинан тан олинган, севилган бир кишидур. Хоразмда Суяв бахшини бидамаган киши йўқдур десак муболага қилган бўлмаймиз. Суяв бахшнинг ўз тарафидан чиқоргон 7-8 дулли (турли) нағмаси бор бўлиб, ҳар бирлари ҳам халқ тарафидан гоят мақбул ва севибли нағмалардур. Суяв бахшини йўлини аксари кишилар чирта билмайдур. Ҳзининг чиқаргон нағмаларини гўзал бир суръатда чирта билгани янглиғ, айтмоққа муқим усто эрди. Муфассал таржимайи ҳолини топиб ёзмоққа вақтимиз қолмади.

Суявнинг нағмалари:

1. Илгор.
2. Илгор сарлардаси.
3. Кўр қиз.
4. Эшбой.
5. Шоҳқўдди.
6. Муҳаммас.
7. Шоҳсанам.

Машхур гиржақчилар

1. Абдураҳмонбек.
2. Абдулла межана.
3. Муҳаммад Ёқуб Хароот.
4. Муҳаммад Расул Мирзабоши.
5. Қаландар Дўнамас.

Машхур гўяндалар

1. Ёқуб дорчи.
2. Усмонжон.
3. Абдужаббар маҳзум.
4. Аваз дорчи.

1. Дутор.
2. Танбур.
3. Фиржак.
4. Буломон.
5. Сурнай.
6. Доира.
7. Қовузлардур.

Изоҳлар

1. Балли - маълум.
2. Унгушиқ - кун кечриш, тиркичилик.
3. Йўниш - ясаш, тузатиш.
4. Таватрон - оғаки, оғиздан-оғизга ўтиб юрувчи.
5. Холо - ҳозир, бутунги кунда.
6. Дунаш - тунаб қолиш.
7. Дураган - туғилган, дунёга келган.

Бу ҳақда А.Фитрат ўзининг "Ўзбек классик мусиқиси ва унинг тарихи" китобида шундай дейди: "Тарихча"нинг бу сўзларидан Хоразм ўлкасида Биринчи Муҳаммад Раҳимхондан буюн кучли бир мусиқий бўлмаган, ё Шашмақом биланмаган ақан каби фикрлар англашилмасун. Шу янглиш фикрнинг йўлини тўсмоқ учун "Тарихча"нинг бошланғичида шу сўз ёзилгон: "Чингизхон Кўҳна Урганчи хароб қилмасдан илгари Кўҳна Урганч шаҳрида сокин одамларнинг аксариси мусиқийини ўзларина бир хунар ва қасб ихтиёр қилганлар. Мунинг орқасида ўз оилаларининг унгушиқларини таъмин эттандирлар". Хурматли муҳаррир ўртоқларимизнинг шу муҳим сўзларига қўшилганимизни билдирмақ учун Навоийни шохидликка тортамин. Машхур Низомийнинг "Хафт пайкар" (етти сурат) исми форсийча бир достони бор. Навоий худди шу Низомийнинг мавзўини олиб "Хафт манзар" (етти кўриниш) достонини ёзгон. Низомий "Хафт пайкар"нинг бир жойида Эроннинг тарихий машхур мусиқашуносини таърифлар. Навоий эса, худди шу жойда бир мусиқашуносни Хоразмдан келтириб гапка соладир

5. Муҳаммад Ёқуб фозили.
6. Худойберди Махдум Саъдулла Хатиб ўғиллари бўлиб, булардан ёлғиз Худойберди Махдум бир ҳаётдир.

Машхур буломончилар

1. Ёқуб буломончи: Бу одам Муҳаммад Раҳимхон соний замоннда Ших Машаъд мавзёида тақрибан етмиш ёшида вафот қилгондур.
2. Бува буломончи: Бу киши Оқ мазит мавзёидан эрди. Асфандиёр хон замоннда етмиш беш ёшларинда вафот этди.

Иккаласи ҳам бутун мақомларни билур эрдилар.

Машхур сурнайчилар

- Сарик меҳтар: Бу киши Муҳаммад Раҳимхон соний замоннда етишландур. Ўзи қарёнчилара қариндошдур, мавкур хон замоннда Наво мақомига "Пешрав занжири" нағмасини боғлагандур.

Муҳаммад Раҳимхон замоннда

машхур достончилар

Достончилар иккига айриладур. Бири бахши, яна бири эса жирчилардур. Бахшилар буломон, дутор, фиржак илан соз этарлар. Жирчилар эса, ёлғиз қовуз биландур.

Машхур бахшилар

1. Гурланли Эрнарас бахши.
2. Аваз бола.
3. Чигатойли Нурилмо бахши.
4. Чўвдур Суяв бахши

Машхур жирчилар

5. Ризо бахши, мулаққабни Бежилов. Бу киши Гурланли бўлиб, таржимайи холи юқорийда ёзилгондур. Ҳозирки даврда қовуз, қорақалпоқлар орасинда хийли жирчилар бордур.

Чун дуо қилди, деди Фарзона,
 Киде ўз кўрганимдин афсона.
 Мен-ки тушимш бу ён гузар манга,
 Мулк-и Хоразм эрур днёр манга.
 Санъатим анда саз чалмоқ иши,
 Қилмайин мен киби ишимни киши.
 Илм-и адвор, фан-и мусиқий,
 Мендин-ул, илм бўлди таҳқиқий.

Бурунги замоналарда ҳам мусиқий дунёсида Хоразмнинг юксак ўрунли бўлганига Навоийнинг шу сўзлари аниқдир. (Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи, иккинчи наشري Т. "Фан", 1993 й. 49 бет.)

Бундан ташқари, Оловуддин Мухаммад даврида мусиқа санъатининг ривожланганиги, рубобнинг машҳур ижрочиси Устод Маҳмуднинг саройида хизмат қилганлиги, араб сайёҳлари Ёқут Хамавий ва Ибн Баттуаларнинг Хоразм эли ўз мақомларини кадрлашлари ва ҳар бир хонадонда дутор чолғуси борлиги ҳақидаги фикрлари диққатга сазовордир.

XIV-XVII асрларда Хоразмда яшаб ўтган кўнгина шoirлар ўз шеър ва газалларида ўн-икки мақом тарихидаги куй ва мақомларнинг номларини келтириб ўтганлар. Шулардан Хоразмийнинг "Музаббатнома" шеърйи дostonида:

*Хусайний пардаси узро туттиб саз,
 Муганий бу газалини қил оғоз.*

ёки Абдурахим Хофиз Хоразмийнинг:

*Ошиқона нолму гулбанг этиб чимган аро,
 Булбули олшургани ўзинг бирла дам саз қил.
 Ростий, Ушиқоки, Бебаргу Навога лутф этиб,
 Бу маком ичро мақоми динавоз қил.*

Дeб ўн икки мақомнинг бош мақомлари номларини келтиради. Шунингдек Мухаммаднiёз Нишотий ва бошқа шoirларнинг шеър, газал ва дostonларида Хоразм мусиқий тараққиётининг биринчи даврига онд маълумотларга асосан ўша даврда ҳам Хоразмда ўн-икки мақом негизлари мавжуд бўлганлиги муаллифлар ва профессор А.Фитрат изоҳларини янада мустаҳкамлайди.

9. Одиққан - номдор.

10. Худойберган этүкчи, Худойберди устод - бу ҳақда профессор М.Раҳмонов ўзининг "Ў театри тарихи" китобининг 44-45 бетларида: "Кўзон хони Мухаммад Умархон (1809-1822) саройи созандаларига мақом ўргатиш учун Хивадан Худойберди устодни олдириди. Кейин хон бўламиш Мадалихон Худойберди устодни маслаҳатга кўра Солиҳбек ва Мўминбекларни ҳам олдириди" деб ёзади. Бу давлани чангчи профессор Аҳмад Одилов ҳам ўзининг "Ўзбек чолғуларида ижрочилик тарихи" китобининг 24- бетида келтиради. Булардан Худойберган этикчи ва унинг шогирдлари Солиҳбек ҳамда Мўминбекларнинг ижоди Кўзонда кечганлиги маълум.

11. Ёмаладур - ямаладир.

12. Фел - хулқ, атвор.

13. Шiрқ халқларида абжад ҳисоби, ҳарфлар, рақам ва турли белгилар орқали табулатура (чолғу асбобининг дастасига жойлашган пардаларнинг чизма ва белгиларда акс этиши) мусиқа оҳангини қозога тушуришга қадим замонлардан ҳаракатлар бўлган. Қомила Хоразмий ҳам ўз даврининг етүк зиёлиси сифатида ушбу ёзувлардан хабардор бўлган элбатга ва "Танбур чизиги"ни ўша манбаъларга таянган ҳолда яратган.

Шiро инқилобидан кейин 1923 йили Хивада очилган мусиқа мактабида Мағқуб Харрот Девон ўз шогирдларига "Танбур чизиги"дан дарс берган. Шунингдек Ота Жалоҳ Носир ўғли, Ота Гiёс Абдуганналар томонидан ижро қилганиб, В.А.Успенский томонидан нотага туширилган. А.Фитрат, Н.Н.Мироновлар раҳбарлиги ва муҳаррирлигида 1924 йили Москвада чоп этилган "Шашмақом" тўпламида "Танбур чизиги"дан фойдаланган. (Наво мақоми 9-бет, 4, 5, 6-қаторлар; Дутор мақоми 9-бет "Сақили Ашқумло" куйи "Танбур чизиги"дан тўлиқ кўчирилган. "Шашмақом". Изд. Народного Назарата Прос. Бухареспублики 1924).

Кейинчалик мусиқашунос В.Беляев, Илёс Акбаров, Мухтор Ашрафийлар ҳам "Танбур чизиги"га мурожаат қилганлар, лекин бarchа олимларнинг урнийшлари назарий ёндашиш бўлиб, улар амалиётда қўлланмаган. Ҳозирги даврда истъдодли танбурчи Озод Бобоназаровнинг бу борадаги ивланишлари ҳам назарий ҳам амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда шoir ва драматург Қомила Авазининг ўзбек ҳамда инглиз тилларида чоп этилган "Олис оҳанглар" (Т.Г.Фулсом номлидаги Адабиёт ва санъат нашронети 1997) китобида кенг

ёритилган.

14. "Тарихча" да Мушкулот - Манзум, Тасниф эса, Мансур қисми деб юритилган. А.Фитрат бу атамаларнинг нотўғри қўлланилганини ёзади.

(Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарих, 11 бет.)

15. Ҳақиқи - ҳақиқи.

16. Йўғун - йўғун.

17. Сасмақ - товушлар.

18. "Гуп" - чораклик, "Тақ" - чораклик, "Таққа" - иккита нимчорак чўзимларга тўғри келади.

19. * "ист" белгиси - чораклик тиниш(пауза) чўзимини иродалайди.

20. Рост усули ёки қадим зарб - бу усулда "гуп" ва "тақ"нинг ҳар бирдан кейин бир донадан "ист" қўйилган. Бунда ҳар бир чораклик тактининг кучли хиссаларига доира зарби ва кучсиз хиссаларига пауза, яъни "ист" тўғри келади. Аммо А.Фитрат "Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи" китобида (14-бет) "ист" белгиси янгилиш қўйилганини айтади. Ақсинча, ҳурматли профессоримиз чораклик қадим зарбни ҳар кучли хиссаси доира зарбига ва кучсиз хиссаси "ист" (пауза)га тўғри келишини ҳисобга олмаган кўринади.

21. Аккурди - бир вақтда ёки бирин-кетин эшитилган уч ва ундан ортиқ товушларга аккорд дейилади. Бу ерда муаллимлар таибур сиймларининг био-бионга ҳамсоз нисбатини ҳисобга олганлар ва Оврўлача атама билан изоҳлаганлар.

22. Дузиладур - соналандир.

23. Мақомларнинг бошланиши ва битишига Исҳоқ Ражабовнинг "Мақомлар масаласига доир" китобининг 128-129 бетларида кенг изоҳ берилган (Т.Уз. Дав. Ёлдий адабиёти нашриёти, 1963 й.).

"Тарихча" да кўрсатилган пардалар таибурни Оврўла нота тизмига ҳисоблаганда қуйидагича ақс этади:

Рост мақоми - таибур сози: соль, до, соль; до товушидан бошланиб ўтла пардада яқунланади.

Гайдо мақоми - соз: соль, фа, соль; фа пардасидан бошланиб шунда яқунланади.

Сегоҳ мақоми - соз: соль, ре, соль; ре товушидан бошланиб шу пардада танок бёлади.

Дутоҳ мақоми - соз: сола, ре, соль; соль пардасидан бошланиб шу пардада яқунланади. (И. Ражабовнинг кўрсатишига ре товушидан бошланган).

Буярут мақоми - соз: соль, ре, соль; ре товушидан бошланиб шу пардада яқунланади.

Ироқ мақоми - соз: соль, ре, соль; ма пардасидан бошланиб шунда тўталади.

Панжтоҳ мақоми - соз: соль, до, соль; до пардасидан бошланиб шу пардада яқунланади.

24. Дўғон - бир тугишган.

25. Ювонақ - отбоқармик.

26. Исламийнинг ёки исламий нақш - мумтов нақш турларидан бўлиб ганҷ, ёғоч, мис, олтин қумушга ўйиб чизиб ёки қабартириб ишланади. Шунингдек, китобларни безашда ҳам қўлланилади.

27. Ер остига дафн қилингандир.

28. Фозачи-омоч, кунда сингарй ер ҳайдашда ишлатиладиган асбобларнинг учига қийғизилладиган темир ёки пўхтадан ишланган тиш(пўхта)га фоза дейилади. Муҳаммад Ёқубнинг оталари ана шундай фоза қуйиб ясайдиган темирчи усталар бўлганлигидан фозачи лақаби берилган."

29. Читойи-новиктарбият.

30. Дунмас-ўа сўзида турувчи қайсар.

31. Пуртапиен - фортепиано

32. Гармон- соз.

33. Самтур-чанг.

34. Бежиков-жиловсия, бошқарилмайдиган, эркин ижодкор.

35. Гунда- айтувчи, сўзловчи, Бу ўринда катта ашулачи, ҳофиз маъносидан берилган.

Луғат

1. Аҳрор-эркин, овоз инсон, самимий дўст.
2. Иккол- такомиллашган, тўлдирилган, қўшилган.
3. Интишор- нашр, тарқатиш.
4. Қанори- чети, атрофи, қирғоғи.
5. Мазбир- ижобий, позитив.
6. Масовий- тўғри келадиган, ўхшаш.
7. Мусойда- қарз, ёрдам, нафақа.
8. Мусбат- мустақкам, катъий.
9. Мутавусе- ривожланиш.
10. Мутадовил- оддий, амалий ишлатиладиган.
11. Муҳарфаз- химоятчи.
12. Мухталиф- ҳар хил, турли-туман.
13. Муғалҳасаб- мўғул зодагонлари.
14. Мушаддид- шиддатли, кучайиб борувчи.
15. Олон-ҳозир, шу онда.
16. Ораз бам - рамгин чеҳра деган маънони билдиради. Уч қисмдан иборат йирик асар бўлиб, унинг бошланғич бўлаги Бузrug мақоми асосида яратилган. Бу қисмларидан ташқари Ораз бам уфориси ва “Галайлим” гул уфорилари ҳам улаб чалинади. Бу дутор мақомига Отаҳийнинг “Ишқингда мани нолайи ҳайронима раҳм эт” радифли газали солиб ўқиладиган ашула тури ҳам машҳур.
17. Таваққув-ўрин, тўхташ жойи.
18. Тавотур- тинимсиз, узлуксиз, оғзаки.
19. Таданний- қамайиш, паста кетиш, инқироз.
20. Тамаддун-маданият.
21. Хурдор-озод, яхшилик келтирувчи инсон.
22. Эмгак- машғулот.

Мундарижа

Хоразм муסיқасининг бирланжи даври.....	1
Хоразм муסיқасининг иккинжи даври.....	8
“Хоразм чизиги” ни интишори ва тараққий ва ислоҳи.....	14
Танбуур мақомининг усуллари.....	21
Танбуурнинг дузилиши.....	23
Дутор нағмалари.....	24
Дутор мақомлари.....	25
Таржимайи ҳоллар.....	27
Изоҳлар. Тузувчи Б.Матёқубов.....	41
Луғат. Тузувчи Б.Матёқубов.....	46

Адабий - бадиий нашр

Мулла Бекжон Раҳмон ўгли
Муҳаммад Юсуф Девонзода.

Хораам мусиқий

тарихчаси

Масъул муҳаррир Усмон Кўчқор
Муҳаррир А.Жумаев
Рассом С.Қодиров
Саҳифалаш муҳаррири Р.Нурматов
Мусаҳҳих М.Омонбоева

Босмаҳонага 15.07.98 да берилди. Босишга
14.08.98 да руҳсат этилди. Бегими 84x108 1/32
1.65 б.т. Буюртма 23-в. Адади 3000 нусxada
Шартнома N 48-98 Баҳоси келишилган нарҳда.

Огаҳий номидаги Хораам
вилоят жамғармаси
“Ёзувчи” нашриёти 700129 Тошкент,
Наврий кўчаси 30

О.Абдолов номидаги вилоят
босмаҳонаси Урганч шаҳри 740000